

Лёс беларускай мовы пасля Люблінскай уніі

Пасля Крэўскай уніі, калі Ягайла стаў Польскім каралём і са сваім беларускім дваром пераехаў у Кракаў, старабеларуская мова значна паўплывала на польскую і дапамагла ёй назбавіцца ад шматлікіх нямецкіх запазычанняў.

У сваю чаргу на Беларусь пашырыла свой уплыў каталіцкая царква, якая прынесла нам латынь, і мы маем шмат лацінізмаў, асабліва ў XVI-XVIII стст., калі існавала лацінамоўная сістэма адукацыі. У гэты час з'явілася так званая беларуская рэдакцыя царкоўнаславянскай мовы, што прыкметна адрознівала мову беларускіх тэкстаў ад мовы рэлігійных помнікаў тагачаснай Маскоўскай дзяржавы.

Асноўнымі цэнтрамі беларускай юрыдычна-дэлавоўнай пісьменнасці з'яўляліся дзяржаўныя, прыватнаўласніцкія і магістрацкія канцылярыі.

Найважнейшыя дзяржаўныя акты, прывілеі і іншыя дакументы зацвярджалі вялікакняская канцылярыя ў Вільні, якая мела свой уласны архіў (Метрыку). Большасць актаў і грамадзянскіх дэкрэтаў XIV-XVI стст. былі напісаны кірыліцай, на старабеларускай мове.

У пачатку XVI ст. Ф. Скарына ўвёў родную беларускую мову ў Біблію і гэтым самым паказаў яе раўнапраўе з класічнымі кананічнымі мовамі - лацінскай, грэчаскай, старажытнаўраўскай.

З усёх жанраў беларускай літаратуры перыяду яе станаўлення найбольш дынамічна развіваліся летапісы.

Упершыню грунтоўны аналіз гэтых і іншых летапісаў зрабіў знакаміты беларускі гісторык Мікалай Улашчык.

Аднак пасля Люблінскай уніі, калі ВКЛ страціла Беласточчыну і ў Краіну сітуацыя стала пагаршацца. У гэты час Польшча зрабіла польскую мову дзяржаўнай. Паступова і польскі касцёл перайшоў з латыні на польскую мову. Сярод беларускіх магнатаў і шляхты польская мова праз каталіцкі касцёл стала мовай зносінаў і ў прыватным жыцці. Вялікі ўдар нашай мове нанесены вайной з Масквіяй у 1654-1667 гадоў, калі былі знішчаны беларускі горады, а яго жыхары альбо загінулі, альбо былі вывезены ў Расію, як палонныя.

Пэўную ролю ў захаванні роднай мовы адыграла ўніяцкая царква, але і яна паступова паланізіравалася. У 1697 годзе адзінай дзяржаўнай мовай у ВКЛ стала польская, а Рэч Паспалітую суседзі, асабліва Расія пачалі называць Польшчай. У XVIII ст. беларуская эліта называла сябе літвінамі, але гаварыла і пісала па-польску. Носьбітамі беларускай мовы заставаліся сяляне і мяшчане (асабліва праваслаўныя і ўніяты). Але горады наш

пасля трагедыі XVII ст. перастаў быць беларускім, бо больш паловы гараджан складалі яўрэі, а культурная эліта паступова апалечылася.

Цікава, што пасля раздзелаў Рэчы Паспалітай у Расійскай імперыі на беларускіх землях праводзілася да 1830-1831 г. татальная паланізацыя, асабліва ў сістэме адукацыі, пачынаючы з Віленскага ўніверсітэта. Пасля задушэння паўстання паланізацыю спынілі і пачалі з'яўляцца першыя літаратурныя творы на беларускай мове, прычым напісаныя "лацінкай".

Новы этап у развіцці сучаснай беларускай мовы адыгралі дзве падзеі XIX ст., 1861 год - год адмены прыгону і новае паўстанне 1863-1864 гг., якое прынесла на Беларусь татальную русіфікацыю. Былыя "літвіны", нашчадкі старабеларускай эліты ВКЛ падзіліліся на "красовых палякаў", беларусаў і літоўцаў.

Трэба сказаць, што частка беларускай шляхты, асабліва дробнай, акрамя польскай ведала і мову сваіх сялян - беларускую. Пра гэта сведчаць вынікі перапісу 1897 года. Напрыклад, нават у Віленскай губерні трэцяя частка ўсіх дваран, прызнала сваёй роднай мовай беларускую.

Вялікую ролю ў станаўленні беларускай нацыянальнай свядомасці адыграла першая Руская рэвалюцыя і Першая Сусветная вайна.

25 сакавіка 1918 года новая беларуская эліта, у асноўным беларускамоўная, у Менску абвясціла БНР. Беларуская мова стала дзяржаўнай спачатку ў БНР, а потым і ў БССР. Пасля падзелу Беларусі ў 1921 годзе паміж Расіяй і Польшчай склаліся дзве эліты, якія гаварылі па-беларуску. Заходнебеларуская - з цэнтрам ў Вільні, якая стварыла Таварыства беларускай школы, і савецкая - у БССР, што стварыла Інбелкульт і пачала беларусізацыю ў другой палове 20-х гадоў мінулага стагоддзя.

Аднак ужо ў 30-я гады XX стст. пачаліся сталінскія рэпрэсіі ў БССР і пераслед беларускіх патрыётаў у Польшчы.

Другая сусветная вайна спачатку правяла да прымусяга аб'яднання Беларусі ў верасні 1939 г., потым да страці Віленшчыны і Беласточчыны, да шматлікіх ахвяраў сярод беларускіх эліт і да халасты, калі значна змяняўся нацыянальны склад насельніцтва ў беларускіх гарадах і мястэчках.

Пасля вайны адбылося масавае перасяленне спаланізаванага, каталіцкага насельніцтва Беларусі ў ПНР, а беларускія гарады, і асабліва сталіцу Менск, пачалі засяляць вясцоўцамі з розных рэгіёнаў Беларусі. На кіраўнічыя пасады прысылалі рускамоўных прадстаўнікоў з іншых рэспублік СССР, якія не мелі сваёй нацыянальнай адметнасці і лічылі сябе савецкімі людзьмі.

Значную частку вясцо-

вай беларускай моладзі вывезлі на пастаяннае жыццё ў Калінінградскую вобласць, Данбас, Карэлію, Казахстан, на шматлікія камсамольскія будоўлі. Беларусь ператварылася ў вялікую вайсковую базу з атамнай зброяй, сюды прыехалі тысячы вясцоўцаў з сем'ямі, якія ваража ставіліся да ўсяго беларускага.

У 1959 годзе пачалася новая хваля русіфікацыі, быў зменены закон аб адукацыі ў БССР, бацькі маглі вызваляцца сваіх дзяцей, асабліва, калі яны аднекуль прыехалі ў Беларусь, ад вывучэння беларускай мовы і літаратуры. Усе беларускамоўныя школы да 1961 года ў вялікіх і малых беларускіх гарадах былі зачынены, а ў ВНУ ўжо з 30-х гадоў XX ст. усе прадметы выкладаліся толькі па-руску. Аднак ужо ў 70-х пачалі з'яўляцца прыкметы і асобы будучага нацыянальнага адраджэння, асабліва ў Менску. Гэта былі беларускія пісьменнікі, журналісты, філолагі, гісторыкі і краязнаўцы, а таксама мастакі.

Савецкая таталітарная сістэма нанесла ўдар па "беларускіх нацыяналістаў" у 1973 годзе. Некаторых зволілі з працы, некаторым не дазвалялі працаваць па спецыяльнасці, але дзякуючы палітыцы кіраўніка Беларусі Пятра Машэрава нікога не зняволілі і справу, як кажуць, "паклалі пад сукно". У пачатку 80-х гадоў да старэйшага пакалення, сімвалам якога былі пісьменнікі Уладзімір Караткевіч, Ніл Гілевіч, гісторыкі і археолагі Мікола Улашчык, Міхась Чарняўскі, Міхась Ткачоў, мастакі Яўген Кулік і Мікола Купава, краязнавец Мікола Ермаловіч, мастацтвазнавец Зянон Пазняк далучалася студэнцкая моладзь. Узніклі моладзевыя аб'яднанні "Майстроўня", "Талака", "Паходня" і іншыя.

Новыя зрухі ў свядомасці беларускай эліты пачаліся ў часы "перабудовы" у СССР, калі аслабла цензура, і пачалося нацыянальнае адраджэнне ў прыбалтыйскіх рэспубліках.

У 1988 годзе ўзнік БНФ, а ў 1989 годзе - ТБМ. Лідары і большасць сяброў гэтых арганізацый не баяліся гаварыць і пісаць па-беларуску. Яны пачалі ствараць у гарадах беларускамоўныя класы і школы. У Менску ўзнік першы ў краіне беларускамоўны гуманітарны ліцэй.

У пачатку 1990 года быў прыняты "Закон аб мовах у БССР", і беларуская мова атрымала статус дзяржаўнай. Пасля выбараў у Вярхоўны Савет БССР XII склікання ў савецкім беларускім парламенце загучала беларуская мова, прычым не фармальна як раней, а нязмушана, як мова палітычнай і культурнай эліты, якая імкнулася да незалежнасці сваёй краіны.

Пасля атрымання незалежнасці беларуская мова паступова пашыраецца ва ўсіх сферах грамадскага і культурнага жыцця Рэспублікі Бела-

рус. У 1994-1995 гг. 70% усіх першакласнікаў у Беларусі ўжо вучыліся па-беларуску. Аднак у краіне знайшліся сілы, якія атрымалі вялікую падтрымку ў суседняй Расіі, якая ўжыла ўсё праводзіла русіфікатарскую палітыку не толькі сярод шматлікіх народаў на сваёй тэрыторыі, але і ў суседніх краінах.

Так стварылася постсавецкая, рускамоўная, "кампрадорская" буржуазія з ліку былых камуністычных і камсамольскіх лідараў. Яны ў свой час пакінулі калгасную вёску, перасяліліся ў савецкія рускамоўныя гарады і вельмі хацелі стаць не толькі "тоже рускімі", але "рускімі са знакам якасці".

Як гэта нагадала "красовых палякаў" на "крэсах Усходніх" у перыяд "санацыі"!

Захапіўшы ўладу ў 1994 годзе, яны правялі т.зв. рэфэрэндум у 1995 годзе, знішчылі дзяржаўную гістарычную сімволіку, падралі на шматкі бел-чырвона-белы сцяг. У 1998 годзе ўнеслі такія змены ў "Закон аб мовах", што можна было зусім не карыстацца дзяржаўнай беларускай мовай. За гэта з Расіі ім ішла танная нафта і газ, а таксама бясжонцыя крэдыты.

Аднак 20 год незалежнасці прывялі да значнай змены ў самасвядомасці насельніцтва Беларусі, асабліва сярод моладзі, якая не жыла ў СССР і ніколі не імкнулася жыць і працаваць у Расіі, у адрозненне ад сваіх бацькоў. Беларуская мова і культура страціла свой "вясковасць", "калгаснасць" характар, а стала элітным гарадскім "брэндам", асабліва прыкметай элітнасці на фоне "трасянікі" і правінцыйнай рускай мовы і яе ненарматыўнай лексікі.

Зараз мы маем у нашым грамадстве такую з'яву, як у XVII ст., калі беларуская эліта звярнула ўвагу на польскую мову і польскую культуру як заходнеўрапейскую традыцыю, традыцыю больш блізкаю і зразумелую чым усходнюю маскоўскую, ці паўднёва-турэцкую.

Пасля падзеяў на Украіне, калі рускую мову зрабілі зноў імперскай прыкметай "збірання рускіх земляў" і калі дзейнічае лозунг: "Дзе гучыць руская мова, там і ёсць Расія", - наша эліта з мэтай свайго захавання павінна зразумець, што яе асноўная мова, мова ў сям'і і побыце - гэта менавіта беларуская мова.

Толькі беларуская мова можа аб'яднаць усіх грамадзян Беларусі незалежна ад рэлігіі і сацыяльнага паходжання ў справе захавання сваёй незалежнасці і дабрабыту. Таму лёс нашых дзяцей і ўнукаў залежыць ад таго, на якой мове будзе размаўляць будучая беларуская эліта, пасля таго, як яна неўзабаве зменіць сённяшняю, якая ўжо не ў стане адэкватна ўспрымаць геапалітычную сітуацыю, што склалася ў Еўропе ў мінулым годзе.

Алег Трусаў, спецыяльна для парталу ТБМ.

Чалавек, які нёс веды

1860 год - год нараджэння Івана Гарбачэўскага.

Незвычайна мне падабаюцца віншаванні, у якіх ёсць такія словы - няхай вам - табе - шчасціць і шанцуе ва ўсім! Але, што гаварыць, не кожны мае шчасце, шанец увайсці ў гісторыю з поўнымі дадзенымі, дзе ёсць і дзень, і месяц, і меца яго нараджэння, ці адыходу ў лепшы свет, каб мы аддалі свае належныя ўвагу, павагу, удзячнасць той ці іншай Постаці, Асобе, Чалавеку, які заслужыў усё гэта сваёй Працай, Падзвіжніцтвам, Любоўю, Служэннем самаадданым, самаахвярным свайму народу, сваёй Бацькаўшчыне.

Сярод гэтых зорных людзей і Іван Данілавіч Гарбачэўскі. Мы і сёння не навучыліся як след любіць, шанаваць сваіх герояў, сваіх лепшых прадстаўнікоў...

Мы толькі ведаем гады нараджэння і смерці Івана Данілавіча: 1860-1914. даследчыкі выявілі, што ён быў беларускім настаўнікам, журналістам, краязнаўцам, гісторыкам, пісьменнікам, этнографам, фалькларыстам.

Няма сумненняў, што крэдам жыцця, працы, дзейнасці І. Гарбачэўскага была яго палкая, непагасная, генетычная любоў да сваёй Беларусі. Гэта яна, як аўтара гэтага верша Уладзіміра Караткевіча, вяла, імкнула да стваральнасці: *О люблю мая, Беларусі!*

Над туманным начным стаўком
Пралятае самотная гусь,
Разразаючы люстра крылом.
.....
Разразаючы неба крылом.

У 17 гадоў Іван Данілавіч атрымаў дакумент аб заканчэнні Полацкай настаўніцкай семінарыі, у 1885 г. - Віленскага настаўніцкага інстытута. Відавочна, у сценах гэтых устаноў панавалі пальшчызна і русчызна, і было забаронена ўсё беларускае, але гукі роднай зямлі, гісторыя, прасторы былі тутэйшымі, і яны заклалі ў юнака асновы свайго пазнання сваёй ідэнтычнасці.

Выкладаў Іван Данілавіч на Невельшчыне Віцебскай губерні спачатку ў Дальнскім народным вучылішчы, а потым у павятовым вучылішчы, супрацоўнічаў у газеце "Віцебскіе губернскае ведомости" (1894-1898 гг.). Атрымаў прызначэнні на Каўказ і Кубань, дзе рабіў інспектарам народных вучылішчаў. Вяртаецца на Бацькаўшчыну ў Рагачоў у 1912 г. і выкладае ў вышэйшым рамесным вучылішчы.

Шмат, вельмі шмат у пазнанні жыцця і дзейнасці І.Д. Гарбачэўскага здзейсніў і, як нам здаецца, гэта будзе рабіць і далей неўтаймоўны наш даследчык В. І. Скідан. Вось што ён піша пра яго ("Энцыклапедыя гісторыі Беларусі", 2 том, стар. 486): *"У гіст. - этнаграфічных нарысах на падставе гіст. звестак, шматлікіх фактаў, помнікаў і легенд даказваў пра існаванне на тэры. Старажытнай Беларусі, апрача агульнавядомых, карацейшых водных шляхоў зносін ("Пра волаккі Вялікага воднага шляху*

з варагаў у грэкі", 1894). Апісаў нас. пункты на Зах. Дзвіне, 1895, флору, фаўну, стан промыслаў, адукацыі ў Лепельскім пав. ("Лепельскі навет Віцебскай губерні", 1895 г.); зычніцкія вераванні, рэлігійныя абрады, звычай продкаў палеаўскай ("Старына старадаўняя", 1897), гісторыю ўзнікнення і бытавання бел. мовы разгледзеў у працы "Старажытнасць беларускіх песень і іх напеваў" (1896)".

Чытаеш усё гэта і думаеш, што нават у тэя часы, калі не было аніводнага афіцыйнага беларускага выдання, усё-такі знаходзіліся людзі, якія думалі - дбалі і пра "ўзнікненне і бытаванне" нашай роднай мовы, як не дасыпаў і пісаў па начах, у часы свайго адпачынку падзвіжнік Іван Данілавіч Гарбачэўскі. Пара сабраць у адно ўсе творы Гарбачэўскага, выдаць іх, альбо правесці навукова-практычную канферэнцыю, чытанні ў яго гонар, каб мы не адрывалялі ад сваіх векавечных традыцый, скарбаў народнай мудрасці, цанілі іх, бераглі і неслі іх далей у Сусвет, бо толькі і тады застанецца наша краса, наша адметнасць, нашы непаўторныя гукі!

Відавочна, што гэтая цяжкая праца толькі па сілах энтузіястам і бяссэрбрыкам выдавецтва "Беларускі кітабазор". А мы зноў шчыра і ўдзячна цытуем даследчыка В.І. Скідана пра І.Д. Гарбачэўскага: *"У сваіх мастацкіх творах падкрэсліваў, што маральнае аблічча людзей, іх сумленне, адчуванне залежаць ад іх адносін да зямлі ("Зямля і арты", нап. 1894), а вайсковая служба працаўніка - сялініна жахлівая салдацкай муштры, ганьбай і знявагай чалавечай годнасці ператварае яго ў хворага, знямолага чалавека (аповесць "Не дайшоў да роднай хаты", нап. 1899). Пісаў апяваданні для дзяцей. Прыхільнік стварэння пры школах садоў і агародаў, пчалінікоў, майстэрняў і інш."*

Максім Горкі, які ў зародку пабачыў, ацаніў і даў добры шлях нашым тытанам-адраджэнцам Я. Купалу, Я. Коласу, які быў у свяцітве з бацькам Максіма Багдановіча Адамам Багдановічам пакінуў нам у спадчыну: *"Трэба любіць тое, што робіш. І тады праца - нават самая грубая - узвышаецца да творчасці"*. Менавіта такім і паўстае перад намі ў даследаваннях В.І. Скідана Іван Данілавіч Гарбачэўскі.

Як тут не адзначыць і яшчэ аднаго юбіляра дзекабрыста І.І. Гарбачэўскага (1800-1869), які адзначаны назвай вуліцы і мемарыяльнай шыльдай у Віцебску, бюстам, мемарыяльнай шыльдай, назвамі вуліцы і бібліятэкі ў г. Пятроўск-Забайкальскі, у ім я быў у 1976 г. і запамінуў усё гэта.

І проста так успомнім вучонага - архівіста, крыніцазнаўцу, педагога М.І. Гарбачэўскага 1804-1879, але ён, як і І.Д. Гарбачэўскі, анікак не адзначаны нашай пашанай, не ўганараваны ні бюстамі, шыльдамі, назвамі устаноў, вуліц ці сквераў...

Міхась Угрынскі.